

ONA KONSEPTINI ELEKTRON LUG‘ATLARDA TAVSIFLASH VA KODLASHNING LINGVISTIK ASOSLARI

Yunusova Sayyoraxon Mo‘minjon qizi

Tadqiqotchi, pedagog

E-mail: Sa25051999@icloud.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23341542>

Annotatsiya. Maqolada ona konseptini elektron lug‘atlarda tavsiflash va kodlashning lingvistik asoslarini ko‘rib chiqamiz. Biz konsept tavsifining to‘rt qatlamli modelini (leksik, konseptual, frazeologik-paremiologik va pragmatik qatlam) taklif qilamiz va uni TEI Lex-0 standartida asosida kodlaymiz. Modelni ona so‘zining to‘rt ma‘nosi va uch sinonimidan iborat kichik namunada sinadik: besh XPath so‘rovi kutilgan natijani berdi. Maqola konsept tavsifini elektron lug‘atchilikka olib kirishning amaliy yo‘lini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: elektron lug‘at, konsept, ona, kodlash, TEI Lex-0, leksikografiya

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОПИСАНИЯ И КОДИРОВАНИЯ КОНЦЕПТА «МАТЬ» В ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРЯХ

Аннотация: В статье мы рассматриваем лингвистические основы описания и кодирования концепта «мать» (она) в электронных словарях. Мы предлагаем четырёхуровневую модель описания концепта (лексический, концептуальный, фразеолого-паремиологический и прагматический уровни) и кодируем её на основе стандарта TEI Lex-0. Модель проверена на небольшой выборке из четырёх значений слова она и трёх синонимов: пять запросов XPath дали ожидаемый результат. Статья показывает практический путь внедрения описания концепта в электронную лексикографию.

Ключевые слова: электронный словарь, концепт, она, кодирование, TEI Lex-0, лексикография

LINGUISTIC FOUNDATIONS OF DESCRIBING AND ENCODING THE CONCEPT OF “MOTHER” IN ELECTRONIC DICTIONARIES

Abstract: In this article we examine the linguistic foundations for describing and encoding the concept of ona (mother) in electronic dictionaries. We propose a four-layer model of concept description (lexical, conceptual, phraseological-paremiological and pragmatic) and encode it with the TEI Lex-0 standard. We tested the model on a small sample of four senses and three synonyms of ona: five XPath queries returned the expected results. The article outlines a practical way of bringing concept description into electronic lexicography.

Keywords: electronic dictionary, concept, ona, encoding, TEI Lex-0, lexicography

KIRISH

Lug‘at so‘zni ta‘riflaydi, konsept esa so‘z ortidagi madaniy tajribani saqlaydi. Elektron lug‘atda bu ikkisi ko‘pincha ajralib qoladi. Biz bu muammoni ona konsepti misolida ko‘rib chiqamiz. Nega aynan ona? Chunki bu so‘z o‘zbek tilida eng boy konseptlardan biri: u qarindoshlikni ham, Vatanni ham, tilni ham, hatto kompyuterning asosiy platasini ham nomlaydi.

An'anaviy izohli lug'at bunday so'zga bir necha ma'no beradi va misol keltiradi [1]. Bu ishni u yaxshi bajaradi. Lekin ona haqidagi bilimning katta qismi ta'rifga sig'maydi: unda hurmat, burch, jannat obrazi, murojaat odobi bor. Sayidrahimova konseptni madaniyatning asosiy yacheykasi deb ataydi [2, 102]. Fayzieva esa lingvomadaniy konsept bitta so'z orqali emas, bir nechta til birligi orqali ifodalanishini ta'kidlaydi [3, 66]. Bundan xulosamiz shunday: elektron lug'at bitta so'zni emas, birliklar tarmog'ini tavsiflashi kerak.

Muammoni aniq qo'yamiz. Konseptning qaysi qatlamlarini lug'atda ajratib ko'rsatish kerak va ularni mashina o'qiydigan shaklda qanday kodlash mumkin? Maqsadimiz ona konsepti uchun tavsif va kodlash modelini taklif qilish hamda uni kichik namunada sinashdir.

METODLAR

Tavsif uchun uch g'oyaga tayandik. Birinchisi – Karasik modeli: konsept obrazli, tushunchaviy va qadriyat komponentlaridan iborat [3, 63]. Ikkinchisi – Sternin tasnifi: konsept bir bosqichli, ko'p bosqichli yoki segment bo'lishi mumkin [2, 104]. Uchinchisi – Lakoffning radial kategoriya g'oyasi: *mother* kategoriyasi bitta markaziy holat va undan tarqaladigan variantlardan tuziladi [4]. Bizningcha, bu g'oya o'zbekcha *ona* uchun ham ishlaydi. Markazda tug'gan ona turadi, uning atrofida *o'gay ona*, *sut ona* kabi variantlar, undan uzoqda esa *ona Vatan* kabi ko'chma ma'nolar joylashadi.

Kodlash uchun mavjud standartlarni ko'rib chiqdik. WordNet so'zlarni ma'no to'plamlariga birlashtirib, ular orasida giponimiya kabi munosabatlarni beradi [5, 6]. FrameNet so'z ma'nosini freym, ya'ni vaziyat sxemasi orqali ochadi [7]. LMF leksik resurslar uchun xalqaro model taklif qiladi [8], OntoLex-Lemon esa lug'at ma'lumotini semantik veb bilan bog'laydi [9]. TEI Lex-0 lug'atni XML shaklida yozish uchun amaliy qoidalar to'plamidir [10]. Biz oxirgisini tanladik, chunki u lug'atchining odatiy yozuv shakliga eng yaqin turadi.

Modelni sinash uchun kichik namuna tuzdik: *ona* so'zining to'rt ma'nosi va uch sinonimi (*onajon*, *valida*, *oyi*). Keyin XPath so'rovlari bilan undan kerakli ma'lumotni topa olishimizni tekshirdik.

NATIJA

To'rt qatlamli tavsif modeli. Tahlil asosida konsept tavsifini to'rt qatlamga bo'ldik. Birinchisi – leksik qatlam: lemma, so'z turkumi, ma'no ta'rifi, sinonim va antonim. Ikkinchisi – konseptual qatlam: Karasik bo'yicha obrazli, tushunchaviy va qadriyat komponentlari. Uchinchisi – frazeologik-paremiologik qatlam: birikma, ibora va maqol. To'rtinchisi – pragmatik qatlam: ishlatilish doirasi va registr.

Ona konseptini shu modelda ochdik. Birinchi ma'noda *ona* farzandini tug'gan yoki tarbiyalagan ayolni bildiradi. Obrazli komponentda sevgi, himoya va issiqlik turadi, qadriyat komponentida hurmat va farzandlik burchi bor. Qadriyat qatlami «Jannat onalar oyog'i ostida» kabi ifodada yaqqol ko'rinadi. Ikkinchi ma'noda so'z *Vatan*, *yurt*, *zamin* bilan keladi va ularni jonlantiradi: *ona Vatan*, *ona yurt*, *ona zamin*. Uchinchisi ma'noda *ona tili* birikmasi tug'ilgandan o'rganilgan tilni bildiradi. To'rtinchi ma'no kompyuter terminologiyasida uchraydi: *ona plata*. Shunday qilib, bitta so'z qarindoshlikdan texnologiyagacha cho'ziladi.

Ko'chma ma'nolarni tur bo'yicha ajratdik: *ona Vatan* va *ona plata* – metafora, *ona tili* – metonimiya, chunki onaning farzandga til o'rgatishi onaning o'rnini bosadi. Bu talqin bahsli bo'lishi mumkin, biz uni o'z bahomiz sifatida beramiz. Sinonimlarni registr bo'yicha farqladik: *onajon* erkalash, *valida* kitobiy, *oyi* so'zlashuv ohangiga ega.

Kodlashda TEI Lex-0 elementlaridan foydalandik. Konsept komponentlari uchun maxsus element yo‘q, shuning uchun <note> elementini type atributi bilan ishlatdik. Birinchi ma’noning yozuvi shunday ko‘rinadi:

```
<sense xml:id="ona_1_s1">
  <def>Farzandini tug‘gan yoki tarbiyalagan ayol.</def>
  <usg type="register">neutral</usg>
  <note type="figurative">sevgi, himoya, issiqlik obrazi</note>
  <note type="value">hurmat, sadoqat, farzandlik burchi</note>
  <xr type="synonym"><ref target="#valida_1">valida</ref></xr>
  <cit type="proverb"><quote>Jannat onalar oyog‘i ostida</quote></cit>
</sense>
```

Namunaga besh so‘rov berdik. Qadriyat komponenti bor ma’nolarni so‘radik: uchta ma’no chiqdi. Ona sinonimlarini registri bilan so‘radik: *onajon* (erkalash), *valida* (kitobiy), *oyi* (so‘zlashuv). Birinchi ma’noga bog‘langan maqolni so‘radik: bitta maqol chiqdi. Ko‘chma ma’noli birliklarni so‘radik: uchta ma’no topildi, ikkitasi metafora, bittasi metonimiya. Barcha birikmalarni so‘radik: beshta birikma chiqdi. So‘rovlar kutilgan natijani berdi. Biz buni haddan oshirib baholamaymiz: namuna kichik, annotatsiyani esa o‘zimiz qo‘ydik. Natija modelning so‘rovga yaroqliligini ko‘rsatadi, lingvistik talqinning to‘g‘riligini isbotlamaydi.

MUHOKAMA

Bizningcha, taklif qilgan modelning asosiy foydasi shundaki, u foydalanuvchiga ta’rifdan tashqari savollar berishga imkon beradi: ona bilan bog‘liq barcha qadriyat ifodalarini top, so‘zlashuv registridagi sinonimlarni ko‘rsat, ko‘chma ma’noli birikmalarni ajrat. Bunday savolga an’anaviy lug‘at javob bermaydi.

Model tarjima va til o‘rgatishda ham qo‘l keladi. Qo‘ziyev madaniy xulq qoidalari muloqotda qanday rol o‘ynashini ko‘rsatadi [11, 63]. Elektron lug‘atda bu ma’lumot belgilangan bo‘lsa, chet tilda so‘zlovchi *valida* bilan *oyi* orasidagi farqni his qilib ishlatadi.

Cheklovlarimizni ochiq aytamiz. Birinchidan, namuna to‘rtta ma’no va uchta sinonimdan iborat, bu haqiqiy lug‘at emas. Ikkinchidan, qadriyat va obraz komponentlarini biz o‘zimiz yozdik, ularni so‘rovnoma va korpus ma’lumotlari bilan tasdiqlash kerak. Uchinchidan, <note> elementining bunday ishlatilishi standartga to‘liq mos emas deb hisoblaymiz va buni keyingi ishimizda hal qilamiz. Lixachev konseptning boyligi shaxsiy va xalq tajribasiga bog‘liqligini yozgan [12], lug‘at esa bu tajribaning faqat bir qismini ushlaydi.

XULOSA

Ona konseptini elektron lug‘atda ta’rif bilan cheklab bo‘lmaydi. Biz to‘rt qatlamli tavsifni va uni TEI Lex-0 asosida kodlashni taklif qildik, kichik namunada esa besh so‘rov bilan sinadik. Natija so‘rovga yaroqlilikni ko‘rsatdi. Endi katta namuna kerak: *ona* bilan birga *ota*, *Vatan* va *uyat* konseptlarini ham shu modelda tavsiflab, qatlamlar boshqa konseptlarga ham mos kelishini tekshiramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
2. Sayidirahimova N.S. Kognitiv tilshunoslikda “tushuncha” va “konsept”, ularni tahlil qilish usullari // O‘zbekistonda xorijiy tillar. – Toshkent, 2022. – № 2 (43). – B. 98–107.

3. Fayzieva S.R. Underlying differences between cognitive and linguocultural concepts in the field of cognitive linguistics and linguoculturology // O‘zbekistonda xorijiy tillar. – Toshkent, 2021. – № 6 (41). – B. 60–68.
4. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987.
5. Fellbaum C. (ed.) WordNet: An Electronic Lexical Database. – Cambridge, MA: MIT Press, 1998.
6. Miller G.A. WordNet: A lexical database for English // Communications of the ACM. – 1995. – Vol. 38, No. 11. – P. 39–41. <https://doi.org/10.1145/219717.219748>
7. Baker C.F., Fillmore C.J., Lowe J.B. The Berkeley FrameNet Project // Proceedings of COLING-ACL 1998. – Montreal, 1998.
8. Francopoulo G. (ed.) LMF Lexical Markup Framework. – London: ISTE; Hoboken: Wiley, 2013.
9. McCrae J.P., Bosque-Gil J., Gracia J., Buitelaar P., Cimiano P. The OntoLex-Lemon Model: development and applications // Proceedings of eLex 2017. – Leiden, 2017.
10. Romary L., Tasovac T. TEI Lex-0: A Target Format for TEI-Encoded Dictionaries and Lexical Resources // TEI Conference and Members’ Meeting 2018. – Tokyo, 2018.
11. Qo‘ziyev U. Lingvokulturologiya: uslubiy qo‘llanma. – Namangan: NamDU, 2021. – 121 b.
12. Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Серия литературы и языка. – М., 1993. – Т. 52, № 1. – С. 3–9.